

सामाजिक तथा सांस्कृतिक विभेदजन्य क्रियाकलापले अछाम क्षेत्रमा पारेको प्रभाव

शंकर प्रसाद भण्डारी *

Received: April 28, 2022

Accepted: May 29, 2022

Published: December 24, 2022

Abstract

Division in society is mostly caused by differences in religious belief or practice, culture, behavior, and social activities. One of the main characteristics of any community is how they are each presented differently from one another. The split might be interpreted as social prejudice. Social discrimination occurs when a person, caste, race, or ethnic group is treated unfairly. It is a notion based on social and cultural constructs. It has existed throughout civilization since ancient times and continues to do so. It is a constant and evolving idea. Discriminatory practices on the basis of social and cultural background have existed in Nepal since ancient times. It still permeates society today and has an effect on Achham's social and cultural sectors as well. Social and cultural prejudices were the central issues of this study, which also examined how it affected society. This research paper is analytical and descriptive in style. The qualitative data is the foundation of this study article. Depending on the situation, both primary and secondary sources of data were utilized in this work. Field surveys and interviews provided the primary data, while literature reviews provided the secondary data.

Keywords: Achham district, social and cultural discrimination, discrimination causes, impact and outcome of discrimination

परिचय

अछाम सुदूरपश्चिम प्रदेशअन्तर्गत पर्ने महत्वपूर्ण पहाडी जिल्ला हो । राज्य पुनःसंरचनापछि यस जिल्लालाई दुई वटा निर्वाचन क्षेत्र तथा १० वटा स्थानीय तहमा वर्गीकरण गरिएको छ । यो जिल्ला २९° ४६' उत्तरी अक्षांसदेखि २९° २३' उत्तर र ८१° ३२' पूर्वी देशान्तरदेखि ८१° ३५' पूर्वसम्म कुल १६९२ वर्ग कि.मि क्षेत्रमा फैलिएको छ । पूर्वमा कालीकोट र दैलेख पश्चिममा डोटी, उत्तरमा बाजुरा र बझाङ तथा दक्षिणमा सुर्खेत जिल्लाले सीमा निर्धारण गरेका छन् । यो जिल्ला समुद्री सतहबाट न्यूनतम ५४० मिटरको उचाईदेखि ३८२० मिटरसम्मको उचाईमा अवस्थित छ (जिविस, २०६७, पृ. २) ।

अछामलाई प्राचीनकालमा "नौखुवा"को नामले चिनिन्थ्यो । नौखुवा शब्दले नौ वटा खण्डहरू भन्ने अर्थ बुझाउँदछ । त्यसबेला अछाम विभिन्न नौ वटा खण्डहरूमा विभाजित थियो । नेपालको एकीकरणको समयमा अछाम बाईसी राज्य समूहको एउटा एकाई सदस्यको रूपमा रहेको थियो । कर्णाली प्रदेशमा नागराजवंशीय मल्लहरूले शासन गर्नपूर्व अछाममा पालहरूले शासन गरेका थिए । त्यसपछि मल्लहरूको शासनकालमा अछाममा सभ्यताको विकास भयो। तत् पश्चात उनीहरूको शक्ति कम हुँदै जाँदा कर्णाली र गण्डकी प्रदेशमा स-साना राज्यहरू खडा भए । यसै क्रममा अछाम पनि स्वतन्त्र हिन्दू राज्यको रूपमा स्थापना भएको थियो । अछाम क्षेत्र मध्यकालमा बिकसित भएको खस सभ्यताको उद्गम स्थल हो (भण्डारी, सन् २०१९, पृ. १३१-१३२) ।

राणाकालमा अछाम छुट्टै जिल्ला थिएन । कैलाश नदीलाई सीमा पारी पूर्व तर्फको दैलेख र पश्चिम तर्फको क्षेत्र डोटीको अधिनमा थियो । वि.सं. २०१४ मा अछामका दुवै भाग एकीकरण भई डोटीअन्तर्गत राखियो । पछि वि.सं. २०१८ मा नेपाललाई १४ अञ्चल ७५ जिल्लामा विभाजन गर्दा अछाम छुट्टै जिल्लाका रूपमा स्थापित गरिएको थियो । त्यसबेला अछामभित्र ३९वटा गाउँ पञ्चायत पर्दथे । वि.सं. २०२६ मा अछामलाई ५४ वटा गाउँ पञ्चायतअन्तर्गत विस्तार गरियो । वि.सं. २०३२ मा डोटीका ३३ वटा गाउँ पञ्चायत पनि अछामअन्तर्गत गाभिए । यस पछि अछाममा गाउँ पञ्चायतको सङ्ख्या ६७ पुग्यो । वि.सं. २०३८ मा उक्त संरचनालाई परिमार्जित गरी गाउँ पञ्चायतको सङ्ख्या ७५ पुन्याइयो (सुवेदी, २०५८, पृ. १४) । राज्य पुर्नसंरचना पछि अछामलाई सुदूरपश्चिम प्रदेशअन्तर्गत राखियो । हाल यस जिल्लामा ४ वटा नगरपालिका र ६ वटा गाउँपालिका गरी १० वटा स्थानीय तह छन् ।

राजनीतिक दृष्टिले मात्र होइन, अछाम सामाजिक सांस्कृतिक रूपमा पनि महत्वपूर्ण क्षेत्र हो । यस क्षेत्रमा प्राचीन समयदेखि नै विशेषतः हिन्दू धर्म तथा दर्शनद्वारा निर्देशित विशेषतायुक्त समाज र संस्कृति पाइन्थ्यो । यो सांस्कृतिक परम्परा पछिल्लाकाल हुँदै आजसम्म पनि अस्तित्वमा छ । त्यसबेला स्थापना भएका कतिपय मूल्य-मान्यता, रीति-थिति, चाल-चलन, बानी-व्यवहार हिजोआज पनि अभ्यासमा छन् । धर्म, दर्शन, संस्कृति तथा परम्पराका आधारमा अछाम क्षेत्रमा प्राचीन समयदेखि नै छुवाछुत, ठूला साना तथा उचनिच जस्ता विभेदपूर्ण रीतिथिति थिए । विभेदजन्य कतिपय परम्पराहरू वर्तमानमा पनि प्रचलनमा छन् । समाजमा विभेद, बहिष्कार र वञ्चित गर्ने परम्पराहरू अछाम जिल्लामा के कस्ता छन् ? विभेदजन्य क्रियाकलामले त्यस क्षेत्रमा के कस्तो प्रभाव पारेको छ ? भन्ने विषयको विश्लेषण गर्ने उद्देश्यले सामाजिक तथा सांस्कृतिक विभेदजन्य क्रियाकलापले अछाम क्षेत्रमा पारेको प्रभाव शीर्षकको यो शोधलेख तयार पारिएको हो ।

अध्ययनका समस्या तथा उद्देश्य

अछाम जिल्ला पूर्वीय संस्कृति एवम् सभ्यताबाटै निर्देशित भएको हुँदा यहाँ विभेदीकरण, बहिष्करण र वञ्चितीकरण प्राचीन समयदेखि नै प्रचलनमा रहँदै आएको सैद्धान्तिक एवम् व्यावहारिक पक्ष हो । अछाम जिल्लामा विभेदीकरण, बहिष्करण र वञ्चितीकरणको प्रभाव केकस्ता परेको छ ? भन्ने सन्दर्भको अध्ययन अनुसन्धान आजसम्म पर्याप्त रूपमा भएको छैन । यो पक्षलाई यस अनुसन्धानात्मक लेखको प्रमुख प्रश्न मानिएको छ । उक्त अनुसन्धान अन्तराल र अभाव परिपूर्तिका निमित्त प्रस्तुत शोधलेख तयार पारिएको हो । प्रस्तुत शोधलेख माथि उल्लिखित समस्या तथा प्रश्नको सम्बोधनका निमित्त सामाजिक तथा सांस्कृतिक विभेदजन्य क्रियाकलापले पारेको प्रभाव अन्वेषण तथा विश्लेषण गर्ने विशिष्ट उद्देश्य प्राप्तिका क्षेत्रमा लक्षित छ ।

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

यो अध्ययन अछाम जिल्लामा प्रचलित सामाजिक तथा सांस्कृतिक विभेदले पारेको प्रभाव विश्लेषण गर्ने उद्देश्यले सम्पन्न गरिएको हो । मूलतः स्थलगत अध्ययनमा यो अध्ययन आधारित छ । अतः अछाम जिल्लाअन्तर्गतका दशवटा पालिकाहरूमध्ये मङ्गलसेन नपा, कमलबजार नपा, पञ्चदेवल नपा, तुर्माखाँद गापा र चौरपाटी गापा गरी पाँचवटा स्थानीय तह यस अध्ययनमा समावेश गरिएका छन् । यस अध्ययनका लागि विशेषतः प्राथमिक तथा द्वितीयक तथ्याङ्क एवम् सूचनाहरू आवश्यकताअनुसार प्रयोग गरिएको छ । प्राथमिक तथ्याङ्क स्थलगत अध्ययनगरी अन्तर्वार्ता विधि र द्वितीयक सूचनाहरू पूर्वकार्य समीक्षाबाट सङ्कलन गरिएका हुन् । अन्तर्वार्ताका क्रममा ५० जना उत्तरदाताहरूलाई दैवनमुना विधिद्वारा छनोट गरी विवेच्य क्षेत्रमा सामाजिक तथा सांस्कृतिक विभेदले पारेको प्रभावका विषयमा जानकारी लिइएको हो ।

नतिजा र छलफल

प्रस्तुत शोधलेख गुणात्मक अध्ययन हो । त्यसोहुँदा यस अध्ययनमा गुणात्मक तथ्याङ्क प्रयोग भएका छन् । यसका साथै यस लेखमा विश्लेषणात्मक तथा विवरणात्मक ढाँचाको प्रयोग भएको छ । प्राथमिक तथा द्वितीयक दुवै प्रकृतिका तथ्याङ्क प्रयोग गरिएका छन् । तापनि यो अनुसन्धान विशेषतः प्राथमिक तथ्याङ्कमा बढी आधारित छ । द्वितीयक तथ्याङ्क प्रकाशित तथा अप्रकाशित उपलब्ध सामग्रीहरूको विवेचनाबाट सङ्कलन गरियो । प्राथमिक तथ्याङ्क भने स्थलगत सर्वेक्षणबाट सङ्कलन गरिएका हुन् । प्राथमिक तथ्याङ्कहरू सङ्कलनका लागि साधारण अवलोकन र अन्तर्वार्ता विधिलाई प्रयोगमा ल्याइएको हो ।

अछाम जिल्लामा क्षेत्री, कामी, दमाई, ब्राम्हण, ठकुरी, सार्की, लोहार, सुनुवार, गाइने, बार, डोम जस्ता जातजाति जनजातिहरूको बसोवास छ । यहाँ हिन्दू २३०८९२, बौद्ध ९९, इस्लाम ९५४, किँरात ९९, जैन ४२, शिख २, बहाइ ९३ र अन्य ६३ जस्ता धार्मिक मतमा विश्वास गर्नेहरू बसोबास गर्दछन् (जिविस, २०६७, पृ. २६) । समग्रमा नेपाल एवम् अछाम क्षेत्रमा पनि सामाजिक तथा सांस्कृतिक विभेद कायम रहेको विषय यस अध्ययनले देखाएको छ । अध्ययनको छलफल प्रस्तुतीकरणका क्रममा विभेदसम्बन्धी अवधारणा, अछाम जिल्लामा सामाजिक तथा सांस्कृतिक विभेदजन्य घटना, विभेदको प्रभाव र परिणाम, सामाजिक विभेद न्यूनीकरणका उपाय जस्ता उपशीर्षकअन्तर्गत सम्बन्धित पक्षको विश्लेषणसहित निष्कर्ष दिइएको छ ।

विभेदसम्बन्धी अवधारणा

वास्तवमा जाति व्यवस्थाले नै स्तरीकरण र सामाजिक सांस्कृतिक विभेद सिर्जना गरेको हो । जाति व्यवस्थाका आधारमा प्रचलित मूल्यमान्यता, परम्परा, विवाह, अन्तरजातीय सामाजिक सम्बन्ध, पेसाको छनोट जस्ता कारणहरू विभेद सिर्जनाका आधार हुन् (Ghurye, 1959, pp. 15-17) । जाति व्यवस्था भारतीय समाजको महत्वपूर्ण विशेषता हो । समाजमा आधुनिकीकरण, सहरिकरण र पश्चिमीकरणको प्रभाव पर्दै गए तापनि हिन्दू सामाजिक व्यवस्थाका रूपमा जाति प्रथाले प्रभूत्व स्थापित गरिरहेको अवस्था छ (Khan, 1994, pp. 210-211) ।

नेपालको संविधानले पनि विभिन्न आधारमा हुने विभेद र भेदभाव स्वीकार गरी त्यसलाई दण्डनीय मान्दै जात, जाति, भाषा, धर्म, लिङ्ग, वर्ग, वर्ण, पेसा, शारीरिक अवस्था, क्षेत्र, वैचारिक आस्था

आदिजस्ता आधारमा एक अर्कालाई हेर्ने तथा व्यवहार गर्ने सोच, चिन्तन र दृष्टिकोण विभेद हो भनेको छ (नेपाल सरकार, २०७२, पृ. ८-९) ।

साधारणतः प्राकृतिक रूपमा नभई सामाजिक एवम् सांस्कृतिक रूपमा निर्माण गरेको भिन्नता र सोही अनुसार म ठूलो तँ सानो, म उच्च कुलिन वर्गको तँ सानो र निम्न वर्गको भन्ने जस्ता स्तर सिर्जनागरि त्यसैका आधारमा गरिने व्यवहारलाई सामाजिक विभेद भन्न सकिन्छ । सामाजिक विभेद समाज एवम् संस्कृतिअनुसार व्यक्ति, जातजाति, जनजाति, समूह, समुदायलाई हेर्ने एवम् व्यवहार गर्ने दृष्टिकोण हो । यसको सिर्जना प्रकृतिले गर्दैन । समाज एवम् संस्कृतिले गर्दछ (दुलाल, २०७१, पृ. ५३) ।

प्राकृतिक रूपमानभई सामाजिक एवम् सांस्कृतिक रूपमानिर्माण गरेको भिन्नता र सोहीअनुसार म ठूलो तँ सानो, म उच्चकुलिन वर्गको तँ सानो र निम्न वर्गको भन्ने जस्ता स्तर सिर्जना गरि त्यसैका आधारमा गरिने व्यवहारलाई सामाजिक तथा सांस्कृतिक विभेद भन्न सकिन्छ । सामाजिक विभेद समाज एवम् संस्कृतिअनुसार व्यक्ति, जातजाति, जनजाति, समूह, समुदायलाई हेर्ने एवम् व्यवहार गर्ने दृष्टिकोण हो (काफ्ले, सन् २०२०, पृ.४४) ।

विभेद समान अवस्था होइन, असमान अवस्था हो । यसलाई एक अर्का व्यक्ति, समूह, परिवार, समुदाय बीचमा भिन्न देखाउने आधार मानिन्छ । यो एउटा व्यक्ति, समूह, परिवार, समाज, समुदाय र समग्र राष्ट्रलाई अर्को व्यक्ति, समूह, परिवार, समाज, समुदाय र राष्ट्रबाट पृथक राख्ने अवधारणा हो । विभेदले पृथकीकरण, बहिष्करण, वञ्चित्तीकरण, विविधिकरणको अवस्था सिर्जना गर्न मद्दत गर्दछ । विभेद एकीकृत र संगठीत हुने धारणा विपरित मान्यता हो । यसले अलग, फरक, पार्थक्य, अन्तर, भिन्न, खण्ड, विभक्त, विविध जस्ता पक्षसँग सम्बन्ध राख्दछ । यो प्राकृतिक तथा सांस्कृतिक दुवै स्वस्मको हुन्छ । प्राकृतिक विभेद प्रकृतिद्वारा प्रदत्त भिन्नता हो । यसलाई जैविकीय विशेषता मानिन्छ । सांस्कृतिक विभेद धर्म, संस्कृति, परम्पराले स्थापना गरेको मूल्य मान्यता हो । समाज र संस्कृतिमा प्रचलित व्यवहारले यसको सिर्जना गर्दछ । यो समाज संस्कृतिअनुसार फरक-फरक हुन्छ । त्यसो हुँदा यो सामाजिक सांस्कृतिक विशेषता हो । मानिसहरू बीचमा समाजमा देखिएको ठूलो सानो, छुवाछुत, उचनिच जस्ता सोच चिन्तन र व्यवहार यसअन्तर्गत पर्दछन् । यो परिवर्तनशील छ । यसलाई घटाउन र हटाउन सकिन्छ ।

नेपालमा पनि सामाजिक एवम् सांस्कृतिक आधारमा सिर्जना गरिएका विभेदपूर्ण अवस्था प्राचीनकालदेखि नै अस्तित्वमा रहँदै आए । हाम्रा परम्परागत मूल्य-मान्यता, धर्म-धार्मिक विश्वास, परम्परा-संस्कृति, रीति-थिति चाल-चलन, बानी-व्यवहार आदिजस्ता कारणले सदियौंदेखि सिर्जना गरेका सामाजिक विभेदहरू छन् । हामीकहाँ एउटै परिवार समुदाय, जाति, धर्म भित्र पनि सामाजिक विभेद भेटिन्छ । एउटै घर परिवारमा छोरा एवम् छोरीलाई अर्थात् परिवारका सदस्यहरूलाई हेर्ने दृष्टिकोण र व्यवहारमा भिन्नता पाइन्छ ।

सामाजिक बहिष्करण वञ्चित्तीकरण र विभेदीकरण समाज एवम् समुदायको संस्कृतिले सिर्जना गरेको एक अर्कालाई बुझ्ने व्यवहार गर्ने र हेर्ने दृष्टिकोण हो । समग्रमा यसलाई एउटा व्यक्तिले अर्को व्यक्तिलाई, एउटा धर्मले अर्को धर्मलाई, एउटा आर्थिक संरचना भएको मानिसले अर्कोलाई, एउटा समाज समुदाय र संस्कृतिले अर्को समाज, समुदाय र संस्कृतिलाई हेर्ने दृष्टिकोण र सम्पादन गर्ने

व्यवहार मान्नु पर्दछ । मानिस र उसले अर्को व्यक्तिमाथि भिन्नस्वमा हेर्ने बुझ्ने बोल्ने, सुन्ने व्यवहार गर्ने दृष्टि, सोच, शैली, समवेदना, तौर तरिका सामाजिक विभेद हो ।

अछाम जिल्लामा सामाजिक तथा सांस्कृतिक विभेदजन्य घटना

यस जिल्लामा गैर दलित र दलित, महिला र पुरुष बीचमा मात्र विभेद छैन । उपाध्याय ब्राम्हण र जैसी ब्राम्हण, ब्राम्हण क्षेत्री, क्षत्री क्षत्री, गैर दलित र दलित तथा दलित दलित बीचमा पनि विभेद पाइन्छ । व्यक्तिको नाम राख्दादेखि धार्मिक सांस्कृतिक अनुष्ठान सम्पन्न गर्ने कार्यमा समेत विभेद देखिन्छ । उपाध्याय ब्राम्हण जैसी ब्राम्हणले छोएको खाँदैनन् । ब्राम्हण भए पनि ब्राम्हण कुलकै कसैको मृत्यु हुँदा लास बोक्न सबैले पाउँदैनन् । क्षत्री जनैवाली र मतवाली दुई प्रकारका पाइन्छन् । जनैवाली जनै धारण गर्ने हुन् । यसअन्तर्गत रावल, कुँवर, विष्ट, स्वॉर आदि पर्दछन् । मतवाली क्षत्री जनै लगाउँदैनन् । धामी, साउद, बोहोरा, खत्री, रोकाया यसअन्तर्गत पर्दछन् । जनैवालीले आफूलाई ठूलो ठान्दछन् । मतवालीका बीचमा विवाहवारी चलाउँदैनन् (अन्तर्वाता, चेताराज बजगाई, २०७५।१२।२४) । यस सन्दर्भमा लामिछाने (२०६७, पृ. ५२) को धारणा यस प्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छः

अछामी लोकगीतहरूको समीक्षा गर्ने क्रममा अछामको मङ्गलसेन बजारमा दुईवटा पानीका धाराहरू छन् । ती धारालाई ठूलो धारो र सानो धारो भनिन्छ । ठूलो धारो मल जाति अर्थात् ठूला जातिको र सानो धारो तलजाति अर्थात् सानो जातिको प्रयोगका लागि हो भनेका छन् ।

सायद ती दुईवटा धारा आकार प्रकारमा समान होलान् । नामकरण गर्दा ठूला जातिले प्रयोग गरेको हुँदा ठूलो धारो र साना जातिले प्रयोग गरेकाले सानो धारो भनिएको हो । यो सन्दर्भलाई अछाम क्षेत्रमा प्राकृतिक स्रोतसाधनको प्रयोगमा समेत ठूला जातिले सानो जातिलाई गरेको विभेदजन्य क्रियाकलापको उदाहरण मान्न सकिन्छ । पानीका धारा तथा कुवा बाहेक सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पनि अछाम जिल्लाका विभिन्न गाउँठाउँहरूमा विभेदजन्य गतिविधिका प्रशस्त घटनाहरू पाइन्छन् । यस सन्दर्भमा लामिछाने (२०६७, पृ. ६५-६६) ले भनेका छन्ः

सुदूरपश्चिमाञ्चल क्षेत्रको सामाजिक जनजीवन तथा लोकसांस्कृतिको विश्लेषणका क्रममा लेखकले केही विभेदजन्य क्रियाकलापहरू उल्लेख गरेका छन् । सनातन हिन्दू संस्कारले वढी प्रभाव जमाएको यस क्षेत्रका गाउँहरूमा विभिन्न जातजातिको बसोवास पाइन्छ । कतिपय क्षेत्रमा तलजाति र मलजातिका आआफ्नै गाउँवस्ती पनि छन् । एउटै गाउँमा पनि एकातर्फ मलजाति र अर्कोतर्फ तलजातिका मानिसहरू बसोवास गरेको देखिन्छ । तलजाति बस्ने गाउँवस्ती डुमवाडा, लुहारवाडा, ढोलीवाडा जस्ता नामले चिनिन्छन् । तलजातिका मानिससँग मलजातिकाले छोइन हुँदैन । छोइए सुनपानी छर्केर चाखिने चलन छ । मलजाति र तलजातिका मानिसहरू प्रयोग गर्ने धारा तथा कुवाहरू पनि फरकफरक हुने गर्दछन् । मैनावारी वा सानो सुत्केरीको नियम पनि कठोर छ । पहिलो पटक १० दिन, दोस्रो पटक ६ दिन र विवाह पछि ५ दिन बार्ने गर्दछन् । पर सरेका बखत पशु बाहेक मानिसलाई छुन पाइदैन । हुँदैन । छाउपडी घरमा वस्नु पर्दछ । केटा समान केटीहरूले शिक्षा लिनेदिने कुरामा सहभागी हुन पाउँदैनन् । छोरी पढाएमा बिग्रन्छन् भन्ने सोच प्रचलनमा छ ।

गैर दलित (ब्राम्हण क्षत्री) र दलितका बीचमा ठूलो विभेद छ । नामकरण, खानपान, विवाह, व्रतबन्ध, मृत्यु संस्कार जस्ता संस्कारगत कर्म, भोज भतेर, चाडपर्व, उत्सव मनाउँदा, बोलीचाली भाषा, पोशाक तथा पहिरनजस्ता पक्ष र क्षेत्रमा गैर दलित र दलितका बीचमा विभेद, बहिष्कार र वञ्चितजन्य व्यवहारहरू पाइन्छन् । दलित भएकै कारण मठ मन्दिर प्रवेश तथा पूजाआजा गर्न पाइदैन । सामाजिक सभा, भेलामा बहिष्कार, नाम राख्दा प्रसाद, कुमार, राज, नाथ जस्ता शब्द प्रयोगमा प्रतिबन्ध, बाहुनका घरबाट दूध, दहि, घिउ जस्ता पदार्थ ल्याउन र खानमा निषेध, मलामी जान र लास बोक्न प्रतिबन्ध, दलितको मृत्यु हुँदा शडख बजाउन निषेध, ब्राम्हण क्षत्रीले प्रयोग गर्ने कुवाको पानीमा प्रतिबन्धजस्ता क्षेत्रमा विभेद र निषेधको अभ्यास छ (अन्तर्वार्ता, विष्णुप्रसाद भण्डारी, २०७५।१२।२५) ।

यस जिल्लामा दलित दलित बीच खासगरी कामी, दमाई, साकी, वादी जस्ता समुदायका बीचमा पनि विभेद र निषेध जन्य क्रियाकलापहरू प्रचलनमा छन् (अन्तर्वार्ता: महेन्द्र वि.क., २०७५।१२।२८) । ब्राम्हण, क्षत्री, दलित जुनसुकै जातीय समुदायभित्र पुरुषको तुलनामा महिलालाई वञ्चित र विभेद गरिएका क्षेत्र धेरै छन् । यो लैङ्गीक आधारमा गरिने विभेद हो । छाउपडी प्रथाजस्ता मासिक धर्म पालना गर्दा गोठमा अलग्गै बस्नु पर्ने व्यवस्थाले महिलामाथिको लैङ्गीक विभेद थप पुष्टि गरेको छ (अन्तर्वार्ता: विमला बुढा, २०७५।१२।२७) ।

विभेदको प्रभाव तथा परिणाम

जाति व्यवस्था सामाजिक विभेद सिर्जना गर्ने महत्वपूर्ण र शक्तिशाली उपकरण हो । यो भारतीयहरूको मनमा अत्यन्त गहिरोसँग बसेको छ । भारतीयहरूले यसलाई दैनिक जीवनमा निरन्तर रूपमा अभ्यास गर्दैआएका छन् । यो वास्तवमा हिन्दू जाति व्यवस्थाका रूपमा रहेको छ । जाति, जाति तथा वर्णाश्रम व्यवस्था, प्रजाति, वर्ग, लिङ्ग, जनजाति, रङ्ग, धर्म जस्ता विविध पक्ष श्रममा हुने विभेदका प्रमुख कारण हुन् । फलस्वरूप भारतमा प्राचीन समयदेखि नै श्रमविभेद अस्तित्वमा थियो । हिजोआज पनि छ भनिएको छ (Kamble, 2015, pp. 105-118) ।

जातिवाद र त्यसका आधारमा सञ्चालन गरिने क्रियाकलापलाई सामाजिक तथा सांस्कृतिक विभेदीकरणको प्रमुख कारण मानेको छन् । यस क्रममा लेखकले जातिवाद र जाति व्यवस्थाको परिभाषा गर्दै जाति व्यवस्थामा आएको रूपांतरण र परिवर्तन, सीमान्तकृत जाति, जनजाति र अन्य पिछडिएको वर्ग, भारतमा जातिवाद, विवाहमा सामाजिक वन्देज, पेसामा निषेध, भारावँधुवा र ज्यालामा वन्देज, सामाजिक आर्थिक विभेद, शिक्षामा पहुँच, जमिनमा पहुँच, सामाजिक आर्थिक बहिष्करण, लैङ्गीक विभेद जस्ता विभिन्न क्षेत्रमा देखिने विभेद तथा बहिष्करणको उल्लेख गरेको पाइन्छ (Bhosle , 2015, pp. 34-54) ।

सामाजिक विभेदीकरण, बञ्चितीकरण र बहिष्करण समाज एवम् संस्कृतिले सिर्जना गर्दछ । यो अति प्राचीन कालदेखि अस्तित्वमा रहँदै आएको विषय हो । समाज र संस्कृति सामाजिक विभेदीकरणका लागि प्रमुख कारक हुन्, तर यसभित्र पनि आर्थिक, राजनीतिक, धार्मिक जस्ता विभिन्न तत्वहरूले विभेदीकरणमा निकै ठूलो भूमिका निर्वाह गर्दैआएका छन् । सामाजिक विभेद पूर्णरूपमा हटाउन नसके पनि घटाउन सकिन्छ । यसका लागि हरेक क्षेत्रबाट सकारात्मक पहल गर्नुपर्दछ । एकातर्फ समाजका

कतिपय सन्दर्भहरू समाज विकास क्रममा परिवर्तन हुँदैआएका छन् । अर्कातर्फ कतिपय व्यवहारहरू आजसम्म पनि निरन्तर रूपमा अस्तित्वमा रहँदै आएको देखिन्छ । सामाजिक तथा सांस्कृतिक विभेद खासगरी परम्परादेखि आजसम्म कुनै न कुनै रूपमा समाजमा अस्तित्वमा देखिदै आएको व्यवहार हो ।

हिन्दू धर्मभित्रका सामाजिक संरचना निर्माणको मूल आधार वर्ण तथा जाति व्यवस्था हो । ब्राम्हण, क्षत्री, वैश्य र शूद्र जस्ता चारवर्ण र धेरैको सङ्ख्यामा जातजाति हिन्दू धर्मभित्र पाइन्छन् । समग्रमा नेपाली समाजमा जातीय संरचनाकै आधारमा छुवाछुत, उचनिच तथा भेदभाव हुँदैआएको देखिन्छ । अछाम जिल्लामा पनि वर्ण तथा जाति व्यवस्थाकै आधारमा प्रचलनमा रहेका विभेदजन्य क्रियाकलापहरू पाइन्छन् । यहाँ गैर दलित र दलित तथा महिला र पुरुष बीचमा मात्र होइन, ब्राम्हण ब्राम्हण, ब्राम्हण क्षत्री, क्षत्रीक्षत्री र दलित दलितका बीचमा पनि धेरै विभेदहरू छन् । यस सन्दर्भमा स्थानीय समुदायका केही व्यक्तिहरूसँग सामाजिक सांस्कृतिक विभेदले केकस्तो प्रभाव पारेको छ भन्ने जिज्ञासा राखिएको थियो । अधिकांश उत्तरदाताले नकारात्मक प्रभाव पारेको बताएका छन् । यसको विस्तृत विवरण तलको तालिकामा उल्लेख छः

तालिका: विभेद, बहिष्करण र वञ्चितीकरणको प्रभाव विश्लेषण

क्र.स.	प्रभाव मूल्याङ्कन विवरण	उत्तरदाता सङ्ख्या	प्रतिशत
१	सकारात्मक	७	१४.००
२	नकारात्मक	३४	६८.००
३	समान (सकारात्मक र नकारात्मक बराबर)	३	६.००
४	भन्न सकिदैन	६	१२.००
	जम्मा	५०	१००.००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०७८

माथिको तालिकाबाट सामाजिक सांस्कृतिक विभेदले विवेच्य क्षेत्रमा केकस्तो प्रभाव पुऱ्याएको छ भन्ने विषयको तथ्याङ्कीय अवस्था उजागर गरेको छ । तालिकामा उल्लिखित तथ्याङ्क हेर्दा सामाजिक सांस्कृतिक विभेदले धेरै नकारात्मक प्रभाव पुऱ्याएको देखिन्छ । नमुना सर्वेक्षण गरिएका कुल ५० जना उत्तरदातामध्ये अधिकांश अर्थात् ३४ जना (६८ प्रतिशत) ले विभेदले नकारात्मक प्रभाव पारेको उल्लेख गरेका छन् । बाँकीमा भने क्रमशः ७ जना (१४ प्रतिशत) ले सकारात्मक, ६ जना (१२ प्रतिशत) ले प्रतिक्रिया नदिएको र ३ जना (६ प्रतिशत) ले समान (सकारात्मक र नकारात्मक बराबर) प्रभाव पुऱ्याएको धारणा राखेका छन् ।

सामाजिक सांस्कृतिक विभेदले सकारात्मक प्रभाव पारेको छ भन्ने उत्तरदाताहरूले सामाजिक संरचनाका आधारमा पेसा तथा व्यवसायको छनोट, पेसागत विशिष्टिकरण, सामाजिक उत्तरदायीत्व तथा जिम्मेवारी बोध, सामाजिक सुरक्षा जस्ता सन्दर्भ औल्याएका छन् । नकारात्मक प्रभाव पारेको छ भन्ने उत्तरदाताहरूले सामाजिक पद, दायित्व र भूमिका, विकासको मूल प्रवाहबाट टाडा, सामाजिक तथा सांस्कृति द्वन्द्व तथा हिंसा, प्राकृतिक स्रोत साधनको प्रयोगमा प्रतिवन्ध तथा निषेध, इच्छाएको पेसा तथा व्यवसाय सञ्चालन र संलग्नताको अवसरमा कमी, इच्छाएको परिवारसँग सम्बन्ध विस्तारमा प्रतिवन्ध, इच्छाएको खानपान, गरगहना, बस्त्र तथा पहिरन प्रयोगमा प्रतिवन्ध, शैक्षिक,

राजनीतिक एवम् सहभोज लगायतका गतिविधिमा सहभागितामा कमी जस्ता पक्षलाई प्रभावका प्रमुख क्षेत्र तथा सन्दर्भ मानेका छन् ।

समाजमा विद्यमान बहिष्करण, बञ्चित्तीकरण र विभेदीकरण समाजलाई स्तरीकृत गर्ने प्रमुख आधार हुन् । यी पक्षलाई मानव जाति भित्र एक अर्काबीचमा द्वन्द्व सिर्जना गरी हत्या हिंसा भड्काउने प्रमुख कारण र कारक मानिन्छन् । यस किसिमको भेदभावजन्य सोच, चिन्तन तथा व्यवहारबाट माथि उठ्न र उठाउन सकिने भने कालान्तरमा द्वन्द्व बढ्न जाने सम्भावना देखिन्छ । त्यसो हुँदा सबै सरोकारवालाहरूले विभेद न्यूनीकरणतर्फ ध्यान दिन जरूरी छ । समयमा नै सामाजिक विभेद न्यूनीकरण गर्न नसकिएमा त्यसले समाजमा ठूलो दुर्घटना निम्त्याउन सक्छ । त्यसबाट तपसिलका परिणाम उत्पन्न हुन सक्छन् :

- धर्म संस्कृति एवम् परम्पराबीच द्वन्द्व तथा सङ्कट उत्पन्न हुने ।
- जातीय हिंसा बढ्ने र अस्तित्वमा माथि सङ्कट उत्पन्न हुने ।
- सामाजिक एकता भङ्किने र जातीय विभेद बृद्धि हुने ।
- छुवाछुत ठूलो सानो भन्ने भावना जागृत हुने र मानव मूल्यमा ह्रास आउने ।
- विकासको मूल प्रवाहमा समाहित गर्न कठिनाई ।
- सामाजिक उत्तरदायित्व र जिम्मेवारीमा कमी ।
- विभेदका कारण परम्परागत पेशा व्यवसाय सञ्चालनबाट पलायन हुने र पेशागत विशिष्टीकरणमा कमी आउने ।

सामाजिक विभेद न्यूनीकरणका उपाय

समाज र संस्कृतिमा रहेको सामाजिक विभेदीकरण, बहिष्करण र बञ्चित्तीकरणलाई पूर्ण रूपमा हटाउन नसके पनि घटाउन सकिन्छ । वास्तवमा समाज र संस्कृतिको परिवर्तनका क्रममा यस्ता कतिपय विभेद जन्य व्यवहारहरू क्रमशः घट्दै आएका छन् । कतिपय सन्दर्भहरू परिवर्तित स्वस्वमा आज पनि समाजमा प्रचलनमा छन् । नेपाली समाज र संस्कृतिको इतिहासलाई विश्लेषण गर्ने हो भने प्राचीनकालदेखि नै समाज एवम् संस्कृतिका विशेषताहरू क्रमशः परिवर्तन हुँदै आएका उदाहरणहरू पाइन्छन् । केही परिवर्तनहरू स्वः स्फूर्तस्वमा भएका छन् भने कतिपय सन्दर्भहरूमा राज्य सरकार, विभिन्न संघ संस्था, व्यक्ति, परिवार आदिजस्ता संस्थागत एकाईहरूको भूमिका महत्वपूर्ण मानिएको छ ।

नेपालको संविधानको प्रस्तावनामा बहुजाति, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक तथा भौगोलिक विविधतायुक्त विशेषतालाई आत्मसात गरी विविधताबीचको एकता, सामाजिक सांस्कृतिक ऐक्यवद्धता, सहिष्णुता र सद्भावलाई संरक्षण एवम् प्रवर्द्धन गर्दै वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, धार्मिक, लैङ्गिक विभेद र सबै प्रकारका जातीय छुवाछुतको अन्त्य गरी आर्थिक समानता, सम्बृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समानुपातिक समावेशी र सहभागितामुलक सिद्धान्तका आधारमा समतामुलक समाजको निर्माण गर्न संकल्प गर्दै भनिएको छ (नेपाल सरकार, २०७२, पृ. १) । संविधानमा उल्लेखित उक्त प्रस्तावनाले भेदभाव, छुवाछुत रहित समतामुलक समाजको निर्माण गर्न जोड दिएको छ । यति मात्र होइन यसै संविधानको भाग ३ को धारा १८ को समानताको हक महलको १, २ र

३ मा धर्म, वर्ण, जातजाति, लिङ्ग, आर्थिक अवस्था, भाषा, क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गरिने छैन भनिएको छ (नेपाल सरकार, २०७२, पृ. ८) । यसका साथै भाग ३ को धारा २४ को छुवाछुत तथा भेदभाव विरुद्धको हक महलका १,२,३, ४ र ५ उपधारामा छुवाछुत भेदभाव नगर्ने मात्र होइन गरेमा त्यसलाई अपराध मानी कानून बमोजिम दण्ड गर्न सक्ने र पीडित पक्षलाई कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हकको व्यवस्था गरेको छ (नेपाल सरकार, २०७२, पृ. ११) ।

संविधानका यी मर्मलाई ध्यान दिँदै नेपाल सरकारले समाजमा पिछडिएका, बञ्चित गरिएका, बहिष्करण र विभेदमा परेका र पारिएका, लक्षित लिङ्ग, वर्ग, समूह तथा समुदायको उत्थानका लागि राष्ट्रिय महिला आयोग, दलित आयोग, मुस्लिम आयोग, कर्णाली आयोग, आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानजस्ता आयोग तथा सङ्घसंस्था स्थापना गरेको छ । यी संघ संस्थाले समाज र संस्कृतिले सिर्जना गरेका विभेदीकरण, बहिष्करण र बञ्चितीकरणन्यूनीकरण गर्ने कार्यमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आएका छन् ।

सामाजिक परिचालन कार्यक्रम विभेद न्यूनीकरण गर्ने एउटा महत्वपूर्ण प्रक्रिया हो । यसलाई समतामूलक विकासको कार्यनीति मानिन्छ । यो कार्यक्रम समाजमा विद्यमान विभेद न्यूनीकरण गर्दै समतामूलक समाजको सिर्जना गर्ने महत्वपूर्ण प्रक्रिया हो । स्वाभिमानी पूर्वक समाजमा मिलेर बस्ने, संगठित रूपमा सामाजिक आवश्यकताहरू पूरा गर्ने तथा स्वःस्फूर्त रूपमा मानवीय कर्तव्य निर्वाह गर्ने शिलशिलाबाट नै सामाजिक परिचालनको विजारोपण भएको मानिन्छ (सिग्देल, २०७१, पृ. ४५) । सामाजिक परिचालन समाज/समुदायमा बसोबास गर्ने विशेष गरी विभिन्न वर्ग, लिङ्ग र सामाजिक बहिष्करण, बञ्चितीकरण र विभेदीकरणमा परेका तथा पारिएका व्यक्तिलाई लक्षित गरी तिनको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक एवम् राजनीतिक स्तर माथि उठाउन र उपलब्ध अवसरहरूसँग तिनको सहज पहुँच, सहभागिता र निर्णय प्रक्रियामा समुचित प्रतिनिधित्व गराई अधिकार स्थापना गर्न चालिएको कदम हो (अवस्थी, २०७१, पृ. २६) ।

सामाजिक समावेशीकरण विभेद न्यूनीकरणको अर्को उपाय हो । यो अवधारणा सन् १९९० को दशकमा सशक्त रूपमा उद्दै आएको देखिन्छ । यसले समाजको सन्तुलित विकासमा जोड दिन्छ । यो समाज स्मान्तरणको एउटा प्रक्रिया पनि हो । लामो समयदेखि पछि परेका र पारिएका लिङ्ग, वर्ग, समुदायलाई विकासको मूल प्रवाहमा उभ्याउन यो अवधारणाले ठूलो महत्व राख्दछ । यो समाजमा बञ्चितीकरण, बहिष्करण र विभेदीकरणमा परेका कमजोर समूहको पहुँच, पहिचान, प्रतिनिधित्व र सहभागिता स्थापित गर्ने सामाजिक सिद्धान्त हो (गुरागाई, २०७१, पृ. ४) । सामाजिक समावेशीकरणले समाजका बञ्चित वर्गलाई मूल प्रवाहमा ल्याउन, वर्षौंदेखि जातजाति, जनजाति, लिङ्ग तथा भाषाका आधारमा बञ्चितीकरणमा परेका वर्ग तथा समुदायलाई अन्य सुविधाभोगी वर्ग समान अवसर र पहुँच स्थापित गर्दै समतामूलक समाजको सिर्जना गर्दछ (नेपाल सरकार, २०७०, पृ. ६) । समग्रमा समाजमा विद्यमान विभेद न्यूनीकरणका लागि तपसिलका कार्य तथा कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न सकिन्छ :

- सबै किसिमका विभेदको अन्त्यका लागि समतामूलक नीति नियम तथा कार्यक्रम ल्याउने ।
- राज्य सरकार, स्थानीय एवम् केन्द्रीय तहमा सञ्चालित सरकारी एवम् गैह्र सरकारी संस्थाहरूले सजिलो ढंगले बुझ्न सक्ने विभिन्न किसिमका सचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।

- सदियौदेखि बञ्चितकरण एवम् बहिष्करणमा परेका पक्षलाई विकासको मूल प्रवाहमा समावेश गर्ने ।
- परम्परादेखि चलि आएका नीति-नियम, मूल्य-मान्यता, प्रथाजनित कानूनका साथै विभेदसिर्जना गर्ने संरचनाहरूमा सुधार ल्याउने ।
- सामाजिक विभेदलाई न्यूनीकरण गर्ने कार्यक्रम सञ्चालनको जिम्मेवारी सकेसम्म लक्षित समूहलाई नै दिने ।
- सामाजिक एवम् सांस्कृतिक दृष्टिले विभेदमा परेका पक्षलाई स्वावलम्बन एवम् आत्मनिर्भर बनाउने कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- बहिष्करण एवम् बञ्चितीकरणमा परेका समूहलाई हेर्ने र व्यवहार गर्ने दृष्टिकोणमा सकारात्मक भावना मुखरित हुने कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- प्राकृतिक स्रोत साधनका साथै अन्य सेवाहरूमा विभेदमा परेका पक्षको पहुँच बृद्धि गराउने कार्यक्रम ल्याउने ।
- आर्थिक, सामाजिक तथा मनोबैज्ञानिक रूपले विभेदमा पारिएका समूहलाई सशक्त बनाउनका लागि सशक्तिकरण अभियान सञ्चालन गर्ने ।

निष्कर्ष

विभेद सामाजिक विषय हो । प्राकृतिक रूपमा नभई सामाजिक एवम् सांस्कृतिक रूपमा निर्माण गरेको भिन्नता र सोही अनुसार म ठूलो तँ सानो, म उच्च कुलिन वर्गको तँ सानो र निम्न वर्गको भन्ने जस्ता स्तर सिर्जनागरि त्यसैका आधारमा गरिने व्यवहारलाई सामाजिक विभेद भन्न सकिन्छ । विभेद वञ्चित र बहिष्कार समाजलाई स्तरीकृत गर्ने प्रमुख पक्ष हुन् । जाति, वर्ण, धर्म, संस्कृति, भाषा, लिङ्ग, वर्ग, शिक्षा, राजनीति जस्ता विविध कारण र पक्षले समाजमा विभेद, वञ्चित र बहिष्करणको अवस्था सिर्जना गर्दछन् । विभेद समाज र संस्कृतिले निर्माण गरेको भिन्नता एवम् फरकपना हो ।

नेपालमा विभेदीकरण, बहिष्करण र वञ्चितीकरणका क्षेत्र धेरै छन् । धर्म, संस्कार, संस्कृति, परम्परा, खानपान, पोशाक, पहिरन, सुविधाभोग, उठबस, भाषा तथा बोलीचाली, आर्थिक, राजनीतिक, शैक्षिक आदिजस्ता क्षेत्र विभेद सिर्जनाका प्रमुख आधार हुन् । यसैका आधारमा एकले अर्कालाई हेर्ने, बुझ्ने र व्यवहार गर्ने सोच, चिन्तन र दृष्टिकोण फरक-फरक छन् । अन्ततः यसले समाजमा विभेदको अवस्था सिर्जना गरेको छ । अछाम जिल्ला सुदूरपश्चिम प्रदेशअन्तर्गत पर्ने पहाडी जिल्ला हो । यहाँको समाज मूलतः हिन्दू धर्म, दर्शन र सिद्धान्तबाट निर्देशित छ । त्यसो हुँदा यस जिल्लामा पनि विभिन्न प्रकारका विभेद अस्तित्वमा छन् । ती विभेदजन्य क्रियाकलापहरूले समाजमा ठूलो प्रभाव पार्दै आएको देखिन्छ । विभेद सिर्जनाको कारण र कारक तत्व समाज र संस्कृति हो । त्यसो भएको हुँदा यसलाई न्यूनीकरण गर्दै अन्ततः शून्य अवस्थामा पुऱ्याउन सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- अवस्थी, गंगादत्त, (२०७१). सामाजिक परिचालनमा सामाजिक परिचालकको भूमिका र चुनौती, सहभागिता, वर्ष १२-१६, अङ्क १-२, (पृ.२४-३३)।
- काफ्ले, अरुणकुमार (सन् २०२०). हिन्दू सामाजिक संरचना र संस्कृतिभित्र विभेदीकरण: क्षेत्र, कारण एवम् न्यूनीकरणका उपायहरू, *Voice of Teacher Research Journal. A Peer Reviewed Multidisciplinary Journal* (Vol. 5, No. 1, Nov. 2020).

Kathmandu: Tribhuvan University Teacher's Association, P.K.M. Campus Unit. Reg. No. 24/066, ISSN: 2362- 1419: पृ. ४४-५५

गुरागाई, गोविन्दप्रसाद, (२०७१). स्थानीय एवम् सामुदायिक विकास कार्यक्रम तथा अभियानमा समावेशीकरण तथा सामाजिक परिचालकहरूको भूमिका : एक विश्लेषण, सहभागिता, वर्ष १२-१६, अङ्क १-२, (पृ.१-१५)।

जिविस (२०६७). जिल्ला पार्श्वचित्र, अछाम : जिल्ला विकास समितिको कार्यालय ।

दुलाल, लोकनाथ, (२०७१). सामाजिक विभेदीकरणका क्षेत्र, कारण एवम् न्यूनीकरणका निम्ति सामाजिक परिचालक, सहभागिता, वर्ष १२-१६, अङ्क १-२ (पृ.५२-५७)।

नेपाल सरकार (२०७०) लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण सम्बन्धी जानकारी पुस्तिका , काठमाडौं: सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय, लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण शाखा ।

नेपाल सरकार (२०७२). नेपालको संविधान, काठमाडौं: कानुनी किताव व्यवस्था समिति ।

भण्डारी, शंकरप्रसाद (सन् २०१९). अछाम जिल्लामा विद्यमान सामाजिक तथा सांस्कृतिक विभेद न्यूनीकरणमा राजनीतिक दलको भूमिका: जोरी, (भोलुम ९, अङ्क १), काठमाडौं: सिटी एजुकेशन फाउण्डेशन, पृ. १३१-१४४ ।

लामिछाने, मनोहर (२०६७). लोकसाहित्य र संस्कृतिका केही पाटाहरू, ललितपुर: साभा प्रकाशन । सिग्देल, सि.पी. (२०७१). स्मान्तरणीय तथा सामाजिक परिचालन र समावेशी विकास, सहभागिता, वर्ष १२-१६, अङ्क १-२ (पृ.४४-५१)।

सुवेदी, राजाराम (२०५८) अछामको इतिहास, अछाम: वैद्यनाथ क्षेत्र प्रकाशन समिति ।

Bhosale, S. (2015). Caste based Discrimination in Indian Society; in Karade, J. (Edi.) (2015). *Caste Discrimination*. New Delhi: Rawat Publications, pp. 34-54.

Ghurye, G.S. (1959). *Caste and Class in India*. Bombay: The Popular Prakashan.

Kamble, P. (2015). Labour Market Discrimination; in Karade, J. (Edi.) *Caste Discrimination*. New Delhi: Rawat Publications, pp. 105-118.

Khan, M.A. (1994). *Identity Formation and Self Identity among Harijan Elite*. New Delhi: Uppal Publishing House.

स्रोत व्यक्ति विवरण

क्र.स.	नाम	ठेगाना	उमेर	पेशा	अन्तर्वाता लिएको मिति
१.	विमला बुढा	तुर्माखाँद गाउँपालिका ५	४२	राजनीतिज्ञ	२०७५।१२।२७
२.	चेतराज बजगाई	पञ्चदेवल विनायक न.पा. २	४५	प्राध्यापक	२०७५।१२।२४
३.	विष्णु प्रसाद भण्डारी	कमलबजार न.पा. ६	५०	शिक्षक	२०७५।१२।२५
४.	महेन्द्र वि.क.	मंगलसेन न.पा. ८	३३	गायक	२०७५।१२।२८
५.	सुरत बहादुर शाह	साँफेबगर न.पा. ७	७५	लेखक	२०७५।१२।२०